

ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 87.3

І.А.Болдирєв, д-р екон. наук

Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д.Ушинського (Одеса)

ІМЕНА. ДО ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ОДЕСЬКОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ¹

Коли говорять про яку-небудь наукову школу, мають на увазі три моменти: по-перше, наявність творця (творців), по-друге, перших прихильників і помічників і, по-третє, наявність учнів у прямому розумінні слова. Тоді перед нами справді школа. Це, так би мовити, формальні моменти. Але є ще дещо важливіше – якийсь комплекс ідей, відмінних від звичних, правоту яких треба довести, за які треба боротися. Навіть якщо незабаром вони стають розмінною монетою. Це доля будь-чого нового: спочатку його не сприймають, а потім дивуються, через що, власне, був весь сир-бор.

Гегель визначав становлення як перетворення ніщо на щось. Ось про таке перетворення, що відбулося наприкінці другої половини 50-х років минулого століття, я спробую розповісти на прикладі виникнення одеської економічної школи. Мабуть, на це маю право, бо все відбувалося на моїх очах і я взяв у цьому найактивнішу участь. Інших прямих свідків, окрім В.Касаткіної, не залишилося². Та і легендами ця історія обросла, які варто розвіяти.

Отже, розпочнемо оповідання.

***

Зародження того, що в майбутньому отримало назву "Одеська економічна школа", відбулося у стінах Одеського педагогічного інституту імені К.Д.Ушинського восени 1954 року. Тоді через низку прозаїчних випадковостей, за допомоги яких реалізується, як відомо, Промисел Божий, зустрілися четверо. Трьом із них незабаром належало відіграти вирішальну роль у сюжеті, якому присвячено цей нарис.

Анатолій Карпович Покритан, що осліпнув на війні й усе ще засліплений нею, прийшов у педін. Шляхом неймовірних зусиль він закінчив інститут, уже тоді вражаючи викладачів блискучими здібностями. Але незрячого філолога чекали безробіття і злидні, і треба ж було героїчній знайомій влаштувати його у фінансовий технікум читати політекономію³. Нам ніколи не дізнатися, що втратила філологія, зате ми добре знаємо, як виграла економічна наука. Ставши на цей шлях, він уже ніколи з нього не звертав. По-

¹ Автор висловлює подяку магістрантам ОДЕУ О.Вознюк и О.Гросицькій за допомогу в підготовці статті до друку.

² У подальшому головні дійові особи згадуватимуться так: А.К. – Покритан; В.С. – Єгоров; В.І. – Касаткіна.

³ Див.: Данилов А. Испытание // Юность. – 1975. – № 11; Одеський державний економічний університет. Нариси історії. – Одеса, 2000. – С. 89.

чавши роботу в рідному інституті (1950), він рухався далі. Діставши одну відмову у прийомі в Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті, він домогся свого вдруге (1951). Одним з усіх викладачів Одеси вчасно захистив кандидатську дисертацію (1953), став того самого року завідувачем кафедри основ марксизму-ленінізму, а 1954-го – завідувачем кафедри політичної економії. Саме тоді й було закладено наріжний камінь іще не відомої нікому споруди.

Роком раніше на кафедрі з'явилася вакансія, і А.К. іде до міськкому партії, органу, який відав розподілом викладачів суспільних дисциплін. Водночас туди потрапила в пошуках роботи В.І., *єдина* жінка, якій я присвятив *єдиний* у моєму житті чотири- або тривірш, чи то початок сонета, чи то просто білий вірш. Він їй сподобався, і це головне. А шукала вона роботу з такої причини. Уродженка Саратова, 1943 року вступила до Ленінградського університету, який там перебував в евакуації. Спочатку на фізмат, але оскільки матаналіз із нею не міг упоратися (це взагалі рідко кому вдавалося), вона перевелася на економічний факультет. Було це вже 1944 року. Останні роки навчання припали на страшні для ленінградської партійної еліти і наукової інтелігенції часи (відома "ленінградська справа"). Видається, що ситуація загального розгрому і поголового доносительства сильно позначилася на виробленні її характеру. 1948 року вона повернулася до Саратова, вступила до аспірантури, закінчила її і почала викладати. А в Ленінграді вчився в Репінці чудовий художник Олександр Ацманчук, який хотів з нею одружитися і 1953 року заявився до Саратова її забирати. Батьківщиною ж його була Одеса – так В.І. опинилася тут. Тому і відбулася згадана зустріч А.К. і В.І. Отже, ще один істотний штрих у не ясній, але вже видимій картині.

Подальші події розвивалися природно, але і провиденційно з погляду дня сьогоднішнього. Керівництво педагогічного інституту, особливо його ректор І.Власенко, чудово ставилися до А.К., але, чи то розуміючи складність його становища, чи то бажаючи укріпити кадри, чи то і те і те разом, запрошують на роботу доктора економічних наук Матвія Овсійовича Браславця. Він щойно завершив добру місію з надання допомоги вищим навчальним закладам Західної України, пропрацювавши у Львові кілька років. Під нього відкривають аспірантуру. Але щось не склалося, і М.Браславець повернувся в рідний сільськогосподарський інститут. А.К. ж дістав можливість узяти двох аспірантів: ними були Володимир Єгоров та Ігор Болдирєв. Розповім один епізод. Не робив би цього, якби він не пояснював, як зароджувалася наша дружба і з найкращого боку не характеризував тодішнього Карповича. Перед моїм вступним іспитом (природно, я дізнався про це пізніше) на нього шулікою кинулася одна моя однокурсниця і пояснила, що якщо він мене не прийме, то... і т. д. і т. п. – одне слово, скоїть злочин перед наукою. Йому б розлютитися, а він неодноразово про це добре згадував. Майже впевнений, що він у цей момент пригадав свою подругу, яка, про що вже йшлося, відіграла таку роль у його житті.

Була ще одна дійова особа – Тамара Юхимівна Тіханова. Вона працювала на кафедрі з моменту її утворення (1954), але з огляду на низку обставин приєдналася до нас дещо пізніше. Результатом її роботи в цьо-

му напрямі стала монографія "Системний аналіз вихідного виробничого відношення в "Капіталі" К.Маркса" і захист докторської дисертації "Методологія аналізу вихідного виробничого відношення в "Капіталі" К.Маркса".

А якщо до них додати завідувача кабінету І.Шварцмана, бойового друга А.К., його однокурсника, що втратив на війні ногу, і нашого товариша по університету В.Мазура, що вже займався там в аспірантурі та був споріднено пов'язаний із педагогічним інститутом (тут усе життя працював його батько), то фундамент був закладений. Виникло прекрасне братерство людей, які так чи так пройшли потім разом усе життя.

Як ми, коли здружилися, гуляли! Починали з Нового ринку, на якому математик Вася Головань, який нас супроводжував, часто доводив господинь до сказу і сміху своєю дегустацією меду. Доходили до Привозу, майже не минаючи винарень, і без угаву говорили-сперечалися. Були в нас іще дві-три точки – квартира маститого економіста-практика С.Юсима, який перед вторгненням у помешкання видавав попередній дзвінок: "Роза! Ми йдемо". Не дуже вникаючи в теоретичний зміст нашого базікання, він лише вчив: "Усе повинно мати товарний вигляд". Рідко, але бувало, ми сходилися в будинку В.С., "хуторі", як ми його називали, тому що це був окремий будинок, понад самим морем, наприкінці Цегляного провулка. Трохи пізніше з'явилася ще одна: гола ділянка під дачу, яку отримав А.К. На цілу Бугазьку косу там були лише ми, мабуть, іще дві-три житлові точки, море, лиман і, нібито, ясність думки. Галасували ми й у моїй восьмиметровій прохідній кімнаті в будівлі Цирку.

Не боячись нескромності та звинувачення у плагіаті, скажу, що "ми були зухвалими хлопцями". Ліхтарів, щоправда, не били, але один із нас лазив по телеграфних стовпах, інший за когось заступився на вокзалі, але зробив це якимось "неакуратно" і сів на 15 діб знімати трамвайні рейки на вулиці Леніна, біля "каланчі", третьому в гостях здалося, що хтось когось із нас образив, і він почав лупцювати, здається, навіть господаря. За всіма цими подвигами незворушно спостерігала наша Фея.

А як у вузькому колі співав Карпович, як він грав на мандоліні, скільки годин декотрі з нас проводили за шахами, як смачно, навіть якщо було мало, ми їли. Досі зберігаю серйозну книжку, на якій рукою автора накреслено: "Ігорю, що забагато споживає і нічого не виробляє. А.Покритан". Одне слово, незважаючи на те, що в усіх вистачало засмучень і бід, жили ми дружно і весело. У великому і малому. З В.С. ми надсилали А.К. книги з Москви, де в 1955–1957 роках упродовж місяців працювали над дисертаціями, звідти ж "наказували" йому не одружуватися з Діаною Михайлівною до нашого приїзду. Багато часу проводили у Філатівському інституті, підбадьорюючи А.К. під час його численних операцій.

Проте ніяка дружба не порушувала поки що дотримуваної субординації. Наприклад, із задоволенням або без А.К. і В.І. вліпили нам по четвірці на кандидатському іспиті. В.С., здається, був засмучений, а я вважав її абсолютно справедливою. Я себе відчував учасником чистої гри і згадував прочитане мною про Ландау, який ішов купатися в річці зі своїми студентами, щойно наставивши їм суцільні двійки. Мабуть, мучився лише сам

"суддя", який добре запам'ятав цей епізод. Суджу про це тому, що через десятиліття і десятиліття він розповідав про це моїм аспірантам.

Постійно відвідуючи лекції "майстра", я був вражений логікою, чіткими переходами від питання до питання, чудовою російською мовою. Навчився в нього багато чому. Особливо симпатичним було те, що А.К., "по-перше" ставив не на початку, а наприкінці сюжету.

Мій університетський друг, що живе нині в Нью-Йорку, надіслав, уже коли цей нарис був майже готовим, один із моїх листів 1954 року. В ньому я з радістю і навіть не без гордості за свою проникливість прочитав таке: "Зав. кафедрою в нас – орел. Сліпий, але бачить далі за кількох одеських завів"⁴.

Одна з головних заслуг А.К. полягала в тому, що він створив атмосферу невпинного пошуку. Працювали ми ревно, жили своєю економічною наукою. Ми продукували ідеї, а не просто поглинали їх. Усі були молодими, нікому не відомими, молода поросль учених і тих, хто прагне ними стати. Але всі наші зусилля виявилися б безплідними, якби на допомогу не прийшов могутній союзник і натхненник – час, казковий час середини 1950-х років⁵.

***

Смерть Сталіна стала детонатором глибоких суспільних процесів. Кажучи словами Герцена про післямиколаївську Росію, "все захопилося, все ожило надіями, все дивилося зі сподіванням уперед"⁶.

На новому витку розвитку соціалізму ніби повторювалася ситуація часів непу. Тільки якщо тоді декому здавалося, що тигреня можна перетворити на кицьку, то тепер хотіли вірити, що тигра можна перетворити хоч б на тигреня. Таким був загальний зміст сподівань на відновлення лєнінських норм партійного і державного життя, тез про подолання наслідків культу особи, віри у відновлення колективного керівництва, спроб довести, що культ особи не є породженням системи.

Загальне коливання повітря, що почалося як "революція згори", особливо після XX з'їзду КПРС, не могло не торкнутися ніби скам'янілих суспільних наук. Усім вистачало роботи, але в найнепридатнішому становищі опинилися економісти. Вони були останніми "іменинниками" І.Сталіна і першими повинні були відповідати за його працю "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" і за просочений нею підручник із політичної економії, що вийшов 1954 року. Серйозний пролам у залізобетонній концепції пробіли рішення про реорганізацію машинно-тракторних станцій, про створення раднаргоспів, які в неї ніяк не вписувалися і підсилювали позиції школи, що формувалася.

Взагалі, простежити, як провідні теоретики-ідеологи на кшталт П.Федосєєва або К.Островітянова з комплексом "чого бажаєте" або "що дозволите" здавали свої позиції, – дуже цікаве заняття, особливо на відрізок часу між 1953 і 1962 роками. Симптоматичними в цьому сенсі є брошура П.Федосєєва і стаття у "Правді" К.Островітянова, опубліковані

⁴ Архів автора.

⁵ Наше сприйняття того часу я спробував описати у статтях: "Мої "Грундріссе" (Економічна теорія. – 2010. – № 1) і "З історії радянської політичної економії (до 80-річчя Анатолія Покритана)" (Економіст. – 2000. – № 12).

⁶ Див.: Голоса из России. – Вып. 1. – Кн. 2. – С. 3. – М., 1974.

1955 року⁷. "Сміливість" обох авторів можна пояснити дуже просто: січневий пленум ЦК КПРС, за всієї турботи про народний добробут, нагадав, що все ж таки треба мати, що розподіляти. І ось обидва автори, використовуючи традиційний поки що акомпанемент про "троцькістсько-бухарінських виродків", популярно пояснили новим антимарксистам на кшталт П.Мстиславського й А.Каца, що ніхто не скасовував основних положень теорії суспільного відтворення Маркса й особливо Леніна. При цьому як із рогу достатку сипалися цитати з "Економічних проблем соціалізму в СРСР", які доводили, що Сталіна ці вульгаризатори не так зрозуміли, змішавши (чого у Сталіна, природно, не було) мету і засоби її досягнення. Після XX з'їзду партії вони ці цитати звичайно ж забули.

Далі – більше. Якщо спочатку друге видання підручника політичної економії замислювали лише в плані істотних доповнень, особливо щодо лінії розкриття механізму дії економічних законів соціалізму, то незабаром Г.Козловим було поставлене питання про те, а чи є в нас узагалі науковий курс політичної економії соціалізму⁸.

Після XXII з'їзду КПРС ще активніше почали викривати шкоду, яку завдав Сталін радянській науці. Особливо показовими щодо цього були матеріали сесії загальних зборів АН СРСР, що відбулися 19–20 жовтня 1962 року⁹.

У цей час відбуваються події, які передували поки що прихованому у своїх наслідках переламу: до Москви приїжджає ще нікому не відомий В.Леонтьєв, до України остаточно повертається В.Терещенко, знаний фахівець із наукової організації праці, й починає розповідати про капіталістичне виробництво такі казки, що його публікації розхапують, як детективи. Виходить книга О.Шика "Економіка. Інтереси. Політика", що наробила багато галасу і дістала схвалення відомого радянського економіста Я.Кронрода. Рецензент писав: "Читач, вивчивши цю працю, не пошкодує про це. Праця ця творча, смілива, оригінальна, належить вона до тих, що збагачують науку, рухають її вперед"¹⁰. Незабаром О.Шик став важливим символом "празької весни" і тому, природно, ренегатом. Але вже заговорили про "велике десятиліття", яке на жовтневому пленумі ЦК КПРС 1964 року завершилося викриттям волюнтаризму. І настав "великий спокій" із безперервним поглибленням кризових явищ в економіці (добре, що нафта рятувала) і дедалі потворнішим розвитком ВПК, що остаточно її знищив. Але поки що ми у другій половині 1950-х – на початку 1960-х років.

"Цунамі", що зародилося згори, на відміну від природного, досягло і провінції. Восени 1954 року я занурився у вируюче море суспільствознавців Одеси. Кожне засідання кафедри, як зараз модно говорити, було шоковим. Не вірячи своїм вухам, ми дізнавалися, що за соціалізму існує моральний знос основного капіталу; що авторитетні київські економісти – П.Першин,

⁷ Федосеев П. Производительные силы и производственные отношения социалистического общества. – М., 1955; Островитянов К. Против вульгаризаторского понимания основного экономического закона социализма // Правда. – 1955. – 27 марта.

⁸ Див.: Козлов Г. О научном курсе политической экономии социализма // Коммунист. – 1959. – № 16.

⁹ Див.: Строительство коммунизма и общественные науки. – М., 1962.

¹⁰ Див.: Экономика. Интересы. Политика. – М., 1964.

О.Петров, В.Рибалкін – озброїлися проти копіювання сталінського формулювання основного економічного закону соціалізму стосовно інших суспільно-економічних формацій; що за викладання курсу історії партії перебільшували роль Сталіна (празька партійна конференція, пермська операція, оборона Царицина, розгром Денікіна); що в березні 1955 року на нараді працівників видавництва В.Молотов критикував верхоглядство багатьох наукових праць і висував вимогу вивчати першоджерела, зробивши їх доступними через відкриття архівів; що на московській нараді суспільствознавців узагалі йшлося про подолання догматизму, про відкритість статистичних матеріалів і пролунала думка про відставання суспільних наук загалом.

***

У такій суспільній атмосфері з нескінченних розмов, у безперервній роботі голови, з опанування старою і новою літературою, що ринула потоком, із розвернутих на сторінках партійних, економічних, філософських та інших журналів дискусій зароджувалися, розвивалися і відточувалися підвалини, самостійні, оригінальні підходи до проблем переходу від соціалізму до комунізму, точніше, мовою того часу, до проблем його розгорненого будівництва. Тут з усією певністю треба підкреслити, що нова концепція на жодних "священних корів" не замірялася. Її автори, як і всі, виходили з марксистсько-ленінської теорії, свято вірили в Маркса і Леніна. Недаремно В.Мазур на своїй брошурі "Комунізм починається сьогодні" мені написав: "Ігорю Болдирєву – одностумцеві та борцеві за комунізм. XI. 60 р."¹¹. Вони лише вважали, що ця теорія, ці авторитети дозволяють робити дещо інші висновки для практики соціалістичного будівництва. Але було і чітке розуміння, що не все гаразд у королівстві радянському. Це я можу сказати абсолютно відповідально. Через те з таким ентузіазмом було сприйнято нами зміни 1953–1963 років.

Спочатку трохи про зовнішню, так би мовити, історію концепції. Першими публікаціями, спираючись на які широка громадськість могла судити про сукупність поглядів авторів, були статті В.Єгорова "До питання про методологічні основи аналізу власності" та В.Єгорова, А.Покритана і В.Касаткіної "До питання про методологічні основи аналізу товарно-грошових відносин за соціалізму"¹².

Для того, щоб опукліше уявити шлях авторів до цих "вибухових" публікацій, нагадаємо коротко про характер їхніх попередніх інтересів. А.Покритан вивчав економічні праці В.Леніна 90-х років XIX століття (цьому була присвячена його кандидатська дисертація). 1956 року він надрукував статтю "Розвиток В.І.Леніним теорії відтворення К.Маркса в економічних працях 90-х років", 1957-го – "Теоретичні основи аграрної програми більшовицької партії у Великій Жовтневій соціалістичній революції". Для В.С. і В.І., яка в роки аспірантури під керівництвом професора Некраша вивчала столипінську аграрну реформу, це були перші наукові публікації. Взагалі, В.І., що відіграла величезну роль у створенні теоретичних основ школи, – дивовижне творіння: колишні аспіранти вже захистили кандидатські дисер-

¹¹ Архів автора.

¹² Див.: Учёные записки Одесского государственного педагогического института. – 1957. – Т. 19; Учёные записки Одесского государственного педагогического института. – 1958. – Т. 21.

тації (1963, 1965), завідувач – докторську (1966), а вона лише 1967 року – кандидатську (докторську – 1981-го). Що ж до В.Мазура, який незабаром органічно влився в колектив, то в першому з указаних збірників йому належала стаття "Передумови формування кооперативної (групової) форми соціалістичної власності", написана в цілком традиційному дусі.

Для науки початківцям (та і не тільки) відзначимо, що дати публікацій вимагають особливого до себе ставлення, особливо якщо вони не коментуються автором. Так і в цьому разі формальний інтерес А.К. приховує величезну внутрішню роботу, яка відбувалася в 1954–1957 роках. Можу ще зазначити, що для А.К. це були ланки його схильності до глибоких узагальнень, у цьому разі – до з'ясування специфіки економік перехідних періодів (Росія – від феодалізму до капіталізму; світ загалом – від капіталізму вільної конкуренції до імперіалізму; тепер – до проблем переходу від нижчої фази комунізму до вищої).

За всіх відмінностей підстава для остаточного переходу до вивчення проблем політекономії соціалізму вже була.

Тепер ми наблизилися до головного питання – в чому полягало те нове, яке, перебуваючи поки що в зародку, принесло надалі популярність одеській економічній школі. Спробую тезово викласти основні ідеї, чітко дотримуючись формулювань перших публікацій, порівнюючи їх із поглядами, що були в обігу, й уникаючи будь-яких оцінних суджень.

Жоден радянський економіст не наважився б заперечувати Марксове положення про спосіб виробництва як органічну єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Разом з тим багато авторів від цієї основної методологічної установки за аналізу таких економічних категорій, як власність, розподіл праці, за спроби знайти "внутрішній двигун" розвитку продуктивних сил відступали. Тим самим усвідомлено або неусвідомлено порушували монізм дослідження. Виявлення і критика цієї непослідовності стали головним звинуваченням з боку наших авторів. Це *по-перше*.

На початку 1950-х років у зв'язку з виходом монографії М.Колганова "Власність у соціалістичному суспільстві" серед економістів, юристів і філософів почалася жива дискусія щодо проблем власності в усіх її аспектах. За всіх істотних збігів і розбіжностей її учасники виходили з одного загального принципу – розгляду власності як самостійної, окремо взятої категорії. Проти такого методологічного засновку рішуче виступили наші автори, вбачаючи в цьому відступ від методу діалектичного матеріалізму, від Марксова розуміння власності. Спираючись на відомі вислови К.Маркса в його листі до П.Анненкова, вони з самого початку заявили, що "визначити власність – значить, зробити не що інше, як дати опис усіх відносин того або того виробництва"¹³.

Цікаво відзначити, що такий підхід уже ніби "витав у повітрі". Коли 1964 року в російському перекладі вийшла праця О.Шика "Економіка. Інтереси. Політика", написана між 1956 і 1961 роками, виявилось, що чеський автор стояв на такій самій позиції. Але в радянській літературі вона була заявлена вперше і, зрозуміло, зовсім незалежно. Це *по-друге*.

¹³ Учёные записки Одесского государственного педагогического института. – 1958. – Т. 21.

Абсолютно незаперечною істиною для всіх радянських економістів була теза, що "соціалістична власність є основою соціалістичних виробничих відносин". Це була альфа й омега для викладання курсу політичної економії та заголовків десятків і сотень наукових статей. Повторимося, про що б і як би не писали, шапка була одна: соціалістична власність – основа соціалістичних виробничих відносин. Тому безумовно революційно (або "контрреволюційно") прозвучала заява, що це положення прямо суперечить методології економічного аналізу К.Маркса. Тут уже виширилися навіть найрішучіші борці (в доброму розумінні слова) проти догматизму. Між тим нова точка зору логічно і несуперечливо доводила, що основою соціалістичних виробничих відносин (як і будь-яких інших) може бути лише досягнутий рівень розвитку продуктивних сил. Прихильники цього погляду вважали, що "уявлення про власність як основу виробничих відносин має своєю передумовою розуміння власності як привласнення"¹⁴. У "скарбничку" новаторів автор цього нарису хіба що міг підкинути невидливо думку про те, що Маркс, за великим рахунком, узагалі мало розмірковував про власність, а просто створив "Капітал" і взагалі обійшовся без першого розділу "Капіталістична власність – основа капіталістичних виробничих відносин". Це *по-третє*.

Найвражаючий, але, безумовно, проміжний момент у процесі вироблення концепції був пов'язаний із розв'язанням проблеми товарного виробництва за соціалізму. Не вдаючись до історії питання, скажемо лише, що за всіх нюансів, а їх було чимало, загальновизнаним вважали, що причиною збереження товарного виробництва за соціалізму є наявність двох форм соціалістичної власності (загальнонародної, державної, та колгоспно-кооперативної). Звичайно, з заклинаннями, що вони обидві мають соціалістичний характер. Глашатаї ж нового підходу спершу заявили, що саме завдання поставлене вниз головою, філософськи неправильно: ніколи форми існування не можуть допомогти в розкритті змісту. Маленький відступ: я люблю ставити своїх студентів у глухий кут простим запитанням – у яких двох формах існує людина? Коли після деякого збентеження з'ясовується, що це чоловік і жінка, неважко пояснити, що зворотне розв'язання питання, тобто що людина – це чоловік і жінка, є абсурдним. Це *по-четверте*.

Невблаганно поставало питання про те, якою ж у реальності є сутність соціалістичних виробничих відносин. Перший засновок авторів узагалі не вписувався в уявлення жодного радянського економіста. Він означав: наявність у єдиному полі єдиного виробництва двох компонентів, що лежать поряд, неможливо. Принципове розв'язання проблеми полягає в такому: загальнонародна форма власності є так само груповою, як групова – загальнонародною. Ще один маленький відступ. Сучасному читачеві, навіть добре ерудованому в історії радянської економічної думки, важко, майже неможливо собі уявити, яким незвичним усе це було, як у принципі розходилося з усіма поглядами, навіть із тими, що "до хрипоті" сперечаються між собою. Оголосити, що державна соціалістична власність так само є груповою, як колгоспно-кооперативна – загальнонародна, було в момент, який ми фіксуємо, рівнозначно тому, що переконати середньо-

¹⁴ Там же. – С. 116–117.

вічного селянина в тому, що Земля обертається навколо Сонця. Отже, сутність соціалістичних виробничих відносин полягає в органічній єдності загальнонародних і групових, у єдності прямих і опосередкованих зв'язків, у єдності планомірності та відносин економічної відособленості, в таких, що виростають звідси, відносинах рівності та нерівності. Це *по-п'яте*.

Дорогоцінним для історії виникнення одеської економічної школи є документ, у якому зроблено спробу узагальнити результати досліджень 1954–1958 років¹⁵. Він виглядає так.

Соціалістичні виробничі відносини

<p>I. Загальнонародні відносини Відносини рівності між усіма членами суспільства щодо засобів виробництва. Виробники безпосередньо з'єднані з засобами виробництва. Але вони з'єднані з ними не як з індивідуальними, а як із суспільними, тобто всі працівники – сукупний власник. <i>Суспільство загалом – власник (в особі держави).</i></p> <p><i>У чому виявляється?</i></p> <p>1. Суспільство бере на себе турботу про розвиток виробництва. Виробництво здійснюється не за рахунок приватних осіб, а за рахунок коштів усього суспільства. <i>Спочатку кошти всіх соціалістичних підприємств формуються за рахунок суспільства (державного кредиту або бюджету). Капітальне будівництво здійснюється суспільством, кошти розподіляються на користь усього суспільства. Це планомірний розподіл засобів виробництва.</i></p> <p>2. Суспільство бере на себе турботу про добробут і всебічний розвиток усіх членів суспільства. Усі мають право на працю і зобов'язані працювати. Ліквідується безробіття. Суспільство визначає фонд споживання і регулює розподіл за працею. Низка потреб працівників суспільство задовольняє за свій рахунок (так звані суспільні фонди споживання). <i>Але звідки суспільство бере кошти?</i></p> <p>3. Вартість додаткового продукту належить усім працівникам, а переважна частина її привласнюється всім суспільством в особі держави і за рахунок неї утворюється фонд накопичення й інші суспільні фонди. Привласнення додаткового продукту всім суспільством означає ліквідацію експлуатації одного класу іншим. <i>У цьому полягає економічна рівність між людьми за соціалізму.</i></p> <p>II. Загальнонародна кооперація праці Праці за соціалізму властиві риси, які характеризують її як працю <i>комуністичну</i>. Безпосередньо – суспільна праця.</p> <p>III. Планомірність – безпосередній прямий зв'язок виробників один з одним, регульований суспільством загалом.</p> <p>IV. Розподіл незалежний або майже незалежний від кількості та якості праці (форма: суспільні фонди споживання).</p> <p>V. Необхідність єдиного економічного органу управління суспільним виробництвом.</p>	<p>I. Відносини певної економічної відособленості: а) певна відособленість колективів виробників – соціалістичних підприємств: С, V, т. Зараз самостійність збільшується; б) професійна відособленість. Два класи, інтелігенція, соціальні групи – різне становище в суспільному виробництві. Розподіл за працею; в) майнова відособленість – особиста власність. Домашнє господарство.</p> <p>II. Праця за соціалізму є ще не цілком зрілою комуністичною працею. Не цілком розвиненою безпосередньо суспільною працею. Залишки старого суспільного розподілу праці.</p>
---	---

¹⁵ Архів автора. Судячи з почерку, він належить В.Касаткіній.

Указані статті та наведений документ можна розглядати як перший маніфест, який засвідчив появу в радянській економічній науці нового тлумачення сутності соціалістичних виробничих відносин. Слід урахувати ще один момент. Не тільки азарт молодості, але і глибока переконаність у своїй правоті та рішучість обстоювати свої погляди, зумовили безсторонню критику таких авторитетів офіційної науки, як К.Островітянов, Я.Кронрод, С.Братусь, А.Кошелєв, Н.Колесов та ін. При цьому треба враховувати, що ледь-ледь починав відступати страх, в атмосфері якого вросло кілька поколінь людей, і позиції авторів відбивали їхню не лише наукову, а і громадянську сміливість.

***

Подвійність, краще сказати роздвоєність, була характерною рисою інтелігенції впродовж усієї історії радянської влади. Чого лише варті славнозвісні "кухні" 1950–1970-х років. Природно, були і до кінця "одержимі", багато з яких, публічно, принаймні, прозріли після 1991 року. Складною була ситуація й у перші післясталінські роки. Згори, ніби, йшли незвичайні сигнали, які мастодонти сприймали важко, й опір їх новим віянням був відчайдушним, не дарма у своєму відомому вірші Є.Євтушенко назвав їх "спадкоємцями Сталіна".

Осторонь від цих хвилювань не залишилися і маститі ідеологи-економісти Одеси, а це – О.Полонський, І.Бруневський, Р.Бронштейн, Д.Джелалі та ін. Особливо одіозною постаттю був М.Моїсєєв, перший політкомісар Одеського інституту народного господарства. Він у післявоєнний період, до 1958 року, очолював кафедру політекономії Одеського університету, провідну, за термінологією того часу. Цією кафедрою, її керівником було дано перший бій тій сукупності методологічних підходів до аналізу соціалістичних виробничих відносин, які ми охарактеризували вище. Десь 1957–1958 року розширене засідання кафедри за присутності економістів інших вузів рішуче засудило новації, так і кортить сказати сталінськими словами, молодих марксистів, що "звихнулися", а найдоброчливіший висновок полягав у тому, що все це абракадабра. Доречно зауважити, ідеологічно вони не так уже й не мали рацію: коли минули часи відлиги, на адресу школи, що вже оформилася, особливо на адресу А.К., лунали вже не такі лояльні характеристики. До того ж перша реакція відбивала загальний рівень теоретичних досліджень в Одесі.

Переді мною лежать "Основні проблеми розвитку економічної науки Української РСР", затверджені координаційною комісією з економічних наук 14 лютого 1959 року. Ясно, що цей документ, відбиває інтереси економістів станом, принаймні, на 1953–1958 роки і вже потім плани на майбутнє. Які ж висновки можна зробити щодо кола проблем, які цікавили одеських економістів?

Перш за все (відповідно до теми нашого нариса), звертає на себе увагу відсутність у ньому кафедри політичної економії Одеського педагогічного інституту. Тут я згадую відомий вислів: "Говорять, Росія сердиться. Ні, Росія не сердиться, Росія зосереджується". Що ж до чистих методологічних проблем, то жоден одеський вуз не згадано в розділі "Вдосконалення соціалістичних виробничих відносин". У розділах, поблизьких до теоретичних, є проблеми технічного прогресу і його ролі в розширеному соціалістичному

відтворенні (Т.Тіханова), шляхи розвитку і зближення колгоспно-кооперативної і загальнонародної форм власності (О.Лобунець, К.Черно), відтворення і використання робочої сили в СРСР (О.Смірнов, В.Мазур), наукові основи і проблеми організації розроблення народногосподарських планів (І.Бруневський), товарне виробництво, закон вартості та його використання за соціалізму (В.Мельников), неухильне підвищення продуктивності праці як економічний закон комунізму (О.Добрінов, Б.Балагула), вдосконалення організації виробництва і праці в машинобудівній галузі (І.Пусенкова). Низка економістів працювали над проблемами поглиблення загальної кризи капіталізму і критикою сучасних буржуазних економічних теорій (І.Штерн, І.Балуков, М.Моїсєєв, П.Самійленко, Б.Соболев, В.Герасимов).

Показовими є також наукові записки провідних вузів Одеси, випущені на честь 40-ліття Великої Жовтневої соціалістичної революції (Політехнічного й Інституту народного господарства). В них теоретичні проблеми політичної економії соціалізму, м'яко кажучи, посідають скромне місце. Але навіть 1962 року в навчально-методичному посібнику, одним із редакторів якого був І.Шутов, наш добрий друг, а незабаром і прихильник, можна було натрапити на такі перли: "Продуктивні сили, будучи найбільш рухомим і революційним елементом виробництва, і за соціалізму розвиваються швидше за виробничі відносини"¹⁶. Хоча і Сталіна за твердження, що колгоспна власність, нібито, перетворилася на гальмо для розвитку продуктивних сил сільського господарства, критикують.

Але все ж таки час тих, хто не "звихнувся", вже минало. В ці роки в Одесі концентрувалася група економістів, молодших за мастодонтів, але старших за новаторів. Причому цікаво, що їх (навіть чи хто це вже пам'ятає) було занесено до Одеси з різних місць. Це мовчазний, глибокий, внутрішньо натхненний Іван Балуков, надзвичайний Едуард Херунцев, яскравий Петро Столяров, складний Олексій Лобунець, який після Н.Моїсєєва очолив кафедру політекономії ОДУ й виявився (знову містика) доругом дитинства А.Покритана. Саме вони і склали ту групу економістів, яка стала посередником між фундаторами й уже справжньою школою. Так, у своїй монографії П.Столяров використовував напрацювання Покритана, Касаткіної та Мазура в галузі доведення економічного змісту власності на засоби виробництва як сукупності всіх виробничих відносин¹⁷. Особлива роль у цьому процесі належала І.Балукову і безстрашній "Пусі", І.Пусенковій, які по праву стоять поряд з А.К., який став главою нового напрямку радянської економічної думки, що вже визначилася. Трохи пізніше до цієї групи приєдналися два визначні економісти – С.Мартинівський, який досліджував проблеми модифікацій економічного циклу у процесі історичного розвитку капіталізму, і В.Грималюк, що багато зробив для вивчення проблем усупільнення і характеру праці за соціалізму¹⁸.

¹⁶ В помощь студентам-заочникам, изучающим решения и материалы XXII съезда КПСС: Уч.-метод. пособие. – Одесса, 1962. – С. 67.

¹⁷ Столяров П. Вопросы теории и исторического развития форм собственности в работах К. Маркса. – К., 1970. – С. 210.

¹⁸ Цей аспект докладно розглянуто А.Грималюком в: Одесская школа экономической мысли: субъективный взгляд изнутри // Ave quintus. – Нью-Йорк; Москва; Одесса, 2007. – С. 190–194.

Стислість наступного сюжету є зворотно пропорційною до його значущості. Річ у тім, що зароджувана концепція, несумісність якої з існуючим шаблоном була очевидною, знайшла підтримку низки економістів Києва і Москви. Брак матеріалів не дозволяє розкрити всі необхідні деталі. Так склалося, що першим адептом нових пошуків став Юрій Миколайович Пахомов, чудова людина, тоді завідувач кафедри Київського авіаційного інституту, нині – директор Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАНУ, патріарх української економічної думки. Десь 1955–1956 року він був відряджений до Одеси чи то головою, чи то членом міністерської комісії, яка перевіряла тут рівень викладання суспільних наук. Серед інших об'єктів йому випало перевіряти кафедру політичної економії Одеського педагогічного інституту. Він став зацікавленим учасником теоретичних дискусій і багато що зробив для ознайомлення з ними київських колег.

Величезне значення, що дедалі посилюється, мала підтримка визначного і впливового московського економіста О.Кулікова. Без його протекції не вийшла б 1964 року у видавництві "Мысль" монографія А.Покритана, В.Касаткіної та В.Мазура "Соціалістична власність за переходу до комунізму". Через десять років засновники та їхні найближчі колеги (А.Покритан, В.Касаткіна, В.Грималюк, Є.Херунцев, І.Пусенкова, І.Балуков), які міцно утвердилися в радянській економічній науці, з вдячністю повідомили, що в підготовці їхньої книги до видання брав участь О.Куліков¹⁹. Він став справжнім послом одеської економічної школи в Москві. Забігаючи дещо вперед, можу сказати, що саме йому в середині 1960-х років належала думка, що в радянській економічній науці з'явилася одеська економічна школа.

Таким убачається зародковий і дитячий період одеської економічної школи. Але ставити крапку авторові не хочеться, тому кілька слів про наступні події, аж до переходу А.К. в Одеський інститут народного господарства.

***

Відбулося деяке перегрупування сил. Після закінчення аспірантури В.С. переходить на партійну роботу. Потім виїжджає до Москви, вступає до аспірантури АСН при ЦК КПРС і під керівництвом відомого дослідника М.Макарової завершує і захищає кандидатську дисертацію "Методологічні питання аналізу товарно-грошових відносин за соціалізму" (1965). На згадку про це зберігся автореферат його дисертації, на якому він, сильний, жорсткий, добрий, написав мені: "Людині, частка душі якої поміщена в цій праці". Загалом, це було його прощання з "чистою" політекономією і природний для нього перехід до філософських проблем. У 1965–1972 роках він був проректором Одеського інституту народного господарства. А.К. продовжив роботу спільно з В.І. Збірка 1962 року, де була опублікована їхня стаття, знаменна тим, що ще низка економістів прямо оголосили себе прихильниками нової концепції (І.Пусенкова, А.Чередніченко)²⁰. Вражаюча цілеспрямованість і працездатність А.К. виявилася в тому, що він у цей же час завершив і захистив докторську дисертацію (1966). 1967 року захистила кандидатську дисертацію В.І. 1964-го з'явилася перша праця В.Грималюка,

¹⁹ Див.: Социалистический продукт и его формы. – М., 1975.

²⁰ Див.: На пути к коммунизму // Труды Одесского электротехнического института связи, 1962. – С. 31–53, 54–69, 86–104.

що поклала початок його блискучій діяльності економіста-теоретика й організатора науки, яка так рано обірвалася²¹. В.Мазур цього часу зосередився на аналізі гносеологічного коріння ревізійністських поглядів на соціалістичну власність. Найвизначнішою подією для поширення поглядів одеської економічної школи став вихід у Москві в авторитетному видавництві "Мысль", про що ми вже згадували, монографії А.К., В.І. та В.Мазура. В ній підбито підсумки майже десятирічних напрацювань усіх засновників і прихильників нової школи. Тут доречно навести одну навіяну історією науки максиму, що "слава першовідкривача найчастіше дістається не тому, хто вперше сформулював ту або ту закономірність, а тому, хто зумів донести її до свідомості інших і по-справжньому глибоко аргументувати"²².

***

Тепер про наймудріше і так само непросте рішення А.К. розлучитися з педагогічним інститутом. Жодні раціональні, а вони, звичайно, були, пояснення тут не допоможуть. Це було щось на кшталт того, що Стефан Цвейг називав "внутрішніми вимогами генія", подібно до темниці Сервантеса, глухоти Бетховена, епілепсії Достоєвського. Але хоч би як там було, 1968 року А.К. пориває зі своєю alma mater і переходить на роботу завідувачем кафедри політичної економії в Одеський інститут народного господарства. Почався "зоряний період" і самого А.К., і очолюваної ним школи. Лише тоді, коли він зумів залучити до науки ту нову талановиту поросль, яка народилася з початком нашого сюжету, завершився третій, тепер уже останній етап становлення школи. Для цього було потрібно знайти і згуртувати навколо себе, спираючись, звичайно, на допомогу своїх колег, багатьох молодих пташенят. І вони знайшлися. Варто назвати їхні імена: М.Зверяков, В.Яценко, Л.Жданова, С.Новіков, С.Лапін, Ю.Козак, З.Калинович, В.Матвієнко, С.Ляліков, С.Арутюнян, К.Ітигіна, Б.Бубнов, В.Карлова, А.Грималюк, В.Немченко, Г.Чередніченко та ін. Аналізом як загальніших, так і конкретних категорій вони довели, що концепція, розроблена засновниками, "працює", довели непорушність її основних вихідних положень. Саме тоді й виникла школа. Кафедра готувала кадри вищої кваліфікації для Одеси й України. Докторські дисертації на ній захистили В.Грималюк, А.Гриценко, В.Суслов, І.Болдирєв, М.Лангштейн та ін. Вона виростила гідних фахівців з Куби, Афганістану, Домініканської Республіки.

На завершення для любителів історичних аналогій розповім таке: два навчальних заклади сперечалися між собою про те, кому ж належить А.Покритан. Сподіваюся, що цей нарис допоможе без сварки розв'язати суперечку: не підлягає жодному сумніву, що Покритан народився і виріс в Одеському державному педагогічному інституті ім. К.Д.Ушинського, а ПОКРИТАНОМ став в Одеському державному економічному університеті. Тим Покританом, без якого є немислимою історія радянської й української економічної думки.

²¹ Грималюк В.А. К вопросу об общественном разделении труда // Вопросы конкретной экономики. – 1964. – Вып. II.

²² Алексеев В.П. Становление человечества. – М., 1984. – С. 64.